

هزرگرن ل بهر (ۆناھیا فەلسەفا زمان و روشنگەری)

نموونه / دیالیکتیکا زمان (ۆشنگەری)، وەک هونەرێ بوونێ.

گوتار: جوان عزەت

دەیان دیرۆکا فەلسەفی دا دوو تەشت زور گرنگن "زمان و هونەر"، د پاشخانا دیرۆکین بەری هەزاران سالان رۆلی زمان و هونەری رۆلی پێشکەفتن و دامەزراندنا تیکستین ژیانی بوو. هەتا ئەگەر بنیرین ل دەقەرا میزۆپۆتامیا ئەو فەلسەفا هاتیە ژیانی هەتا نەها ژێ رۆلی نەمریا زمانناسی و هونەرسازی ديار دبیت. بۆنموونه نفیسنا تیکستین بلنقکرنی ل سەر دیوار و هەریا قماندی ب تاییەتی نفیسنا میخی د دیرۆکا سۆمەری دا و دروستکرنا زمانی سامی د دیرۆکا سەلجۆکیان دا رۆلی خوە یی زمانی هەبوو. مللەتین کەقن نە دەاتنە نیاسین ئەگەر ئەو ئیشارەت و دەنگ نەکرێونە هیژا دامەزراندنا "تیپ و پەیف و هەفوکان". د هەر قوناغەکی دا قان هەردوو ئالاقان رۆلی خوە هەیه. د ئاستی هونەری دا ئەگەر سۆمەریان وینە نەکیشتا بوون، گەلۆ ما مەرۆف دشا نە تیکەهیت کا دیرۆکین وی سەردەمی چاوان رۆبەرۆوی نیاسین و زیندیبوونی هاتیە؟ واتە، ئەف پڕۆسەیه هییدی هییدی پستی دروستکرنا هیلا گشتوکال و هاتنا ملەتان ژ چیایان بۆ خوارێ و دەشتی وەکر، بزاقا هونەری گوتاربیژی دروست ببیت. ب تاییەتی تیکەلیا مەرۆفی وی سەردەمی دگەل دروستکرنا چاندن و کومکرنا هیژا ئابووری مورا زمانی سەردەست کر، لەورا ل وی سەردەمی زیدەکرنا ئالاقین نوو بۆهژینە ناف ملەتان دا و مەرۆقین وی چاخی زمان ب زمان پیرۆز ناف کر .

پستی پەیدابوونا "تیپ و پەیف و هەفوک" ، مەرۆفی گرنگی دا ئالاقین زیدەکرنا تیکەهشتنی. وەکو "دامەزراندنا پەرسنگەهان"، بەرفرەهکرنا "هیژا گشتوکالی" و تیکەلبوونا ملەتەکی دگەل ملەتەکی دی تر د دروستکرنا "بازاری کرین و فرۆتنی" دا. ئەف پڕۆژە بوونە هیژەک بۆ هندی رۆلی زمانی د ئاستی دامەزراندنا پەیف و خواندنین نوو دا بچیتە پێش. ل وی دەمی هیشتا ئاستی هونەری گوتاربیژی ب باشی نەچوو بوو پێش، چونکو جفاکین وی سەردەمی جفاکین دەستیکی بوون ئاکنجیبوونا وان ب دروستی بنەجه نەبوو. بەلی خەیا لا وی سەردەمی خەیا لەکا بەیز بوو، ژبەرکو مەرۆفی کەقن گریدایی پرسین خوەزا و گەردوونی بوو. نانکو گریبەستا مەرۆفی کەقن دگەل سەرۆشتی گریبەستەکا خەیاالی و رۆحی بوو و سەر راوەستیانا وی ب خوەزایی قە هەر زوو دشا هەفکاریا وی د چارەسەری و زانینا تەشتین نوو دا بکەت. ئەفی خواندنی وەکر کو هیژا مەرۆفی وی چاخی گریدایی کیم هەلبژارتان بیت، بەلی زورتر د خزمەتا ئەرشیفکرنا دیرۆک و گاتا و زمان و فەرەنگین وی زەمەنی دا مەرۆفەک پاک و بی بەرژووندی تر بیت.

دگەل بوورینا قوناغین دەم و سەردەمان ئیدی رۆلی زمانی خوە کیشا دناف جیھانا فەلسەفی دا و فەلسەفە شیا ب ریکا زمانی، گوهرینین هزری و ئابووری و سیاسی و روشنگەری دروست بکەت و روشنگەری بوو دایکا سازکرنا پرسین شۆرەشی ب تاییەتی ئەو پەیوەندیا دناقەرا خەلک و روشنگەران " قولیتیر، رۆسو و دیدرۆ و مونتیسکیو و...هتد" دا هەی شیا پەیوەندیین شۆرەشی ل سەر بنگەهین هیژا هزری و بەرخوێدان و گوهرینن ئاراستە بکەن. هەتا کو فیلۆسوفەکی وەک "مارکس" گەهشتە وی باوەری، کو "بەرەمئینانا هزر و چەمکین شۆرەشگری دەستیکی راستەوخۆ پەیوەندی دگەل چالاکین مادی بین مەرۆفی و تیکەلبوونا زمانی ژیا نا واقعی قە هەیه و بەرامبەر بەرەمئینانا وی هشمەندیا مادی جۆرەکی بەرەمئینانا زمانی سیاسەت،

ماف، ئەخلاق، ئاين و ميتافيزيك ژى دەردكەڧيت" (۱). مادام ب ڧى شيوازى زمانى رۆلى بەرھەمئىنانى ھەبوويه و ھەر ل سەر ڧى ئەردى مروڧى شيايه وينهين ئەفسانەى، بکەتە ئالاقين تومارکنا نفسينين ئافراندى. گەلو پا بۆچى نەشيايه وى زمانى بکەتە ئالاقى دروستکرنا شورەشين تېھزکرکين رۆشنگەرى و ئازادىن؟ ب پرسيارەکا دى، ئەرى د ناف جڧاکين رۆژھەلاتى دا زمانى رۆشنگەرىيى دروست بوويه، ھەتاکو شورەش دروست بين؟ ھەروەھا بۆچى ل جڧاکين پيشکەفتى زمان و رۆشنگەرى بوونە بەرھەمى دروستکرنا شورەشان و ل جڧاکين پاشکەفتى نە زمانى جھى خوە گرت و نە رۆشنگەرى بەرپابوو؟!

ئەز ھزردکەم، ھەتاکو ئەم د واتەيا زمانى بگەھين، گرنگە بزائين، کو ئەو پەيوەندىا دناقبەرا بوونا مروڧى وەکو "ماف، زمان و رۆشنگەرىيى" دا پەيوەندىەکا بەيژ و چالاكى يا ھزرى و مورالى يە. پەيف وشەيەکا فەرھەنگى يە. زمان ب خوە ژى وەک دۇنيايا دەرڧەى مروڧى، ئانکو جيھان بينين ديتنەکا تايبەت يا گەردوونى و ليگەريانى ھەيە. ھەر چ ئالاقەكى ھەبىت جھى ھزركرن و دامەزراندنا زمانى يە. ھزر ب خوە ژى ئەو پيکھاتە يە ئەوا کو مە بەر ب نيرينا زمانى دبەت. زمان ھندى ب ھيژە ھندى د گەل بزاقا رۆشنگەرىيى خوە ئيفادە دکەت. ھەتا کو ئەم رۆشنگەرىيى پيناسەبکەين پيدڧييه زمانەكى زەلال بکەينە د خزمەتا ھوشياريا زاتى تاكى مروڧ دا، رۆشنگەرىيى پەيوەندى ب زات/ تيگەھشتنا ئەقلى مە مروڧان ڧە ھەيە، بەلى ھەتا کو مە زمانەكى رۆشنگەر ھەبىت، گرنگ مە ئەقلەكى رۆشنگەر ھەبىت. گونەھا رۆشنگەرىيى نينە ئەگەر داگيركارى و نەزائين و ھەلنگاڧتن و سنور و چاڧديري و خوەپەرستى و كوشتن و تولھدان ھەبىت، گونەھا نە تيگەھشتن و خەلەت رەڧتارکرن و بى مەعريفە زانى و نە راستەريکرن ھزر و ديتن و خواندنين مە مروڧايە بۇ نە نياسينا فەلسەفا رۆشنگەرىيى. بيترە دەولەتەکا وەکو ئەلمان ب فەرھەنگا خوە يا زمانى پالپشتيى ل سەر بوونا زمانى خوە دکەت و زمانى خوە ب ھيژا پيشکەڧتن و پيشەيا فەرھەنگا خوە زورتر بەرھەف جيھانا رۆشنگەرىيى دبەت. ئانکو، زمانى بى ديالوگ و ھەڧبەشى چ واتەيىن خوە نين. ھەروەکو ھايدىگەر د پەرتووکا "بوون و کات" دا ديڧيڧيت: "ئەم مروڧ ب خوە ديالوگين و زمان مالا بوونى يە" (۲). ل ڧيري مەبەستا ھايدىگەر ئەو، کا چاوان ھەر ملەتەک د نيشتمانى خوە دا ئانجى دىت و ئاخا وى سەرکيشى يا پاراستنا جوگرافيا وى دکەت. ئھا وەسا ئەم مروڧ ژى پيدڧييه دناف جەوھەرى زمانى دا سەرکيشيا پاراستنا مروڧبوونا خوە بکەين و زمان جھى ئانجى بوونا مەيە وەکو دروستکرنا مالەكى/ نيشتمانەكى. ھەروەھا پيش مەرجى بوونى زمانە و زمان پيش مەرجى بوونا گوتار و گوتن و داھينانا " لوگوس" * سەرەراى ڧى باوهرىيى دڧيڧت ئەم وەک تاک و مروڧ بزائين کو مروڧ و ھزرى ب ريگا زمانى بەردەوام وەرار کرىە. ئەگەر زمان نەھاتبا بەرھەم، شارستانىەت ژى نە دھاتنە بەرھەم و بوونا مروڧى ژى وەکو جھ و فەلسەفە و دەم و جوگرافى زوو ب زوو ئاشکەرا نەدبوو. ئانکو زمان دگەل مروڧى پەيوەندىەکا زىندى يە، بەلى مەبەست ل ڧيري نە ئەو زمانە ئەوى ل سەر فيزيکا تشتان د راوہستىت و توندى و دەمار و مرنى ل بار دکەت، نەمازە ئەگەر ديروکا مروڧى ديروکا پارچە و بەلاڧى و تەمەنى تراڧيدىين داگيرکرنى و ويرانکرن و ژناقبرنى بيت! بەلکو مەبەست ئەو زمانە، ئەوى دناف رۆح و ھوش و جەوھەرى ھزر و تيگەھشتنا زانستى زمانى بى مروڧى دەردکەڧيت. لەورا بەرى ئەم ل سەر پەيوەندىا دروست بوونا رۆشنگەرىيى راوہستين، پيدڧييه دەستپيکى ل سەر بنگەھى زمانى رۆشنگەرىيى راوہستين، چونکو زمان ب خوە بەرھەمى دروست بوونا ديالوگ و رۆشنگەرىيى يە. ئەگەر زمان و دەنگ و رەنگ و ھزر وەک گوھەرين نەبىت، ديالوگ و رۆشنگەرى ژى نابىت. ب ڧى تيگەھاندن و ھزركرنى مروڧ دىڧيڧت بيڧيڧت، زمان ب ريکا پەيقان دىبىتە رستە/ ھەڧوک و ل سەر وان ھەڧوکان وينە دروست دبن و ب وان وينەيان ھزر و ئازادى چىدبن. ئھا ل

ڦيرئ پيدڦييه ئەم گوټنا فيلوڦسوف و ههلبهسڦانئ ئەلماني هولدهرين ژبيرنهكەين دەمئ دتيكستهكئ خوه دا بئژيټ"زمانئ مهترسيدارترين خهلات بهخشييه مرؤڦئ، بو هندئ مرؤڦ گرنگيټ بدته ماهيهټا بوونئ كا چييه؟"(٣) پاشئ پشتئ فلسهفا بوونگهرايئ هايديگر دهريارهئ پرسيارا هولدهرين "زمان چاوان مهترسيدارترين خهلاته؟" بهرسڦئ ددهټ و بيژيټ:"هولدهرين راست دبئژيټ، كو زمان مهترسيا هموو مهترسيانه، چونكو زمان دهسټيټك و بنگههه بو دروستكرنا ژينگههين مهترسيئ" (٤) ب هزركرنا من ژئ، زمان جهوهري خولقاندنا بوونا چهك و تشتايه و هه زمانه ژينگهههكا نهساquamگير و توندره و پاشكهفتئ دئيته بوونئ و دهه مان دهه هه زمانه ژينگهههكا ئاشيټخواري و نويخواري و بوونگهرايئ دخولقيټ و ساز دكهټ. بوئمونه/ئو پيڦكهاټهبين دناڦ ئئ گهردوونئ دا وهك بوونا زمانئ جيھاني هه موويان ناڦئ خوه ههيه، وهكو "شهڦ و رؤژ، ههيف و سټيټر، ئەرد و ئاسمان، گيانهوهر و زيندهوهر و... هټد" سههراي وئ پهيوهنديا دناڦههرا ناسناما "مرؤڦ و گهردوون، مرؤڦ و سرؤشت، مرؤڦ و گيانهوهري" دا ههئ نهشين ههبن، ئەگر ههبوونا وان وهك زمان بوون ل ڦيټرئ نهبيت. واته، مهبهستا هولدهرين و هايديگر ژئ نه زمانئ فرههنگئ و ريزمانئ بوويه، بهلكو زمانئ رؤشنگهريا ديالوگ و دامهزاندنا بوونا پهيف و تيكستنئن ژيانكرئ بوويه. ههروههه زمانئ پراستا هزر و بها و پرهنسيپ و دادپهروهريا تاك، جفاك، دهولهټ و سهروهريا جيھان وهك "بوون ل ڦيټرئ" بوويه. ب ئئ هزركرئ پرسيارهك خوه ئاراسته دكهټ، گهلو ئەم كورد ههتا نها د نيشټيمانئ خوه دا شيانئ زمانئ خوه بكهينه زمانئ پراستا مافين خوه بين مرؤڦئ و نهتهوهئ و فرههنگئ؟ ههروههه ئهري ئەم شيانئ زمانئ خوه بكهينه زمانئ بوونا زمانئ من بوونا زمانئ جيھاني يه؟ ئهري زمانئ پهيفينا مه بوويه زمانئ مهعريفهناسئ و فلسهفهكاريئ، كو ههولبهټ تاكئ مرؤڦ ژ زمانئ بندهسټئ و نهزانين و خوه كيم ديتئ رزگاربهكټ؟

دياره ههتا نها گهلي كورد وهكو پارچه و وهكو ناوچه و وهكو زاراڦ دابراڦ دناڦههرا بوون وهكو زمان ههيه! ئەڦ دابراڦ نهبتئ ئاراستهبي گهلي كورد ئالوژ و بهلاڦه كرية، بهلكو هزر و زمانئ تاكئ كورد بهرهڦ فرههنگا دوئاليزما زمانئ ڦه بريه ههه پارچههك د هوشمهنديا خوه دا زاراڦئ خوه گرنگتر دبينيټ، بي كو هزرا هوشمهنديا زمانئ هاوبهش و نيزيكبوونا فرههنگا كوردي ل سهه بوونا وي زمانئ دايبته خواندن و جي جيكرن. د ئئ پاشخاني دا پيدڦييه ئەم بزانيټ، كو زمان پهيوهنديهكا گهاندن و وينهكرئ يه دناڦههرا "من و ته و بي دي دا". ههروههه ژبلي كو زمان، پهيف و گهاندن و وينه بيت، زانستي رؤشنگهريئ يه ژئ. ههتاكو ئەم بزانيټ رؤشنگهري چييه؟ دڦيټ بهري هينگئ ب زانستي بوون بزانيټ، "زمان" چييه؟ لهورا د پيڦهاتا قان بهشان دا مافي مه وهكو كورد ههيه پرسيارا سهدي ههڦي و ههڦي "رؤشنگهري چييه؟/كانټ" (٥)، بدانيه بهر تيهزركرنا داڦه و رافهكرئ و بهرسڦا ئئ پرسيارا جهوههري بدەين. رؤشنگهري ئانكو، دروستكرنا زمانئ هوڦياري و ڦهگهراندن بو ناڦخوهيا زائئ مرؤڦئ بهرامبهرا نياسينا زائئ گهردوونئ. ب هزههك دي رؤشنگهري ئانكو، سازكرنا مافين چارههئيسي د ئاستئ تاك و جفاك و گهلي بندهسټ و بي دهسهلات دا، ههروههه ريزهداريا روناك بينين و ئەقل و پراستا پرهنسيپئ مرؤڦئ بهرامبهه قوناغين كهڦن بين كهلتوورئ دوگمابي و تينهگههسټئ د لوټكهيا لاوازيا ئەقلي دا. دقوناغا دوگمابي دا تاكئ مرؤڦ شينئين زمان و تينگههسټنا بكارئيناني زووب زووب بو كاريكتهههكي رهسهن بهرههههئينا ژيرخانهئ نينه. ژ لايهكئ دي تر، ئەگرئ بكارنهئيان و نهتياگههسټن و لاوازيا ئەقلي تاكئ مرؤڦئ دگهل دروستبوونا پرسا رؤشنگهريئ، ئەگرئ نهفامكرن و ههژاريا هوڦي بټئ نينه، بهلكو د ئاراستهيا سيسټهم و قانونئين نهريت سالاري و زرباريا دهسهلاتداريئ دووري

ئەركى بەرپرسىياري بىن كىردارى دا، ئەگەرى ترس و بىن ئىرادەبى و ژىردەستى ئازادىا هزر و ئەقلى يە. نمونە/ كانت نەشیا بىژىت ئەز نە رۆشنگەرم، چونكو دىرۇكا مرقاھىبى هەتا نھا ل بەرسقا پرسىيارا رۆشنگەرى چى يە؟ دگەرىت. بەلى هیتلەر و ستالین بىتنى شیان بىژن ئەم رەشەنبىرىن، چونكو ب ئەقلى خوە بىن توند و دەمارى و نەھۇشيار، نازىم و فاشىزىم دروستكر! واتە رۆشنگەرىن پەيوەندى ب هیزا فەلسەفەكارىا رىژەى و رەفتار و پرەنسىپ و ئەزمون سەرودەرىا تىگەھشتن و هزركرنەكا تەندروست و زانەبوونى قە ھەيە، بەلى زورىنەيا كەسى رەوشەنبىر و ستەمكار پەيوەندى ب هیزا رەھاگەرى و وینە و رەفتارىن نەتدروست و دابەشكرنا تىكستى "ئەز ھەمە، بىن دى نەشیت ھەبىت" قە ھەيە. راستە رۆشنگەرىن وەكو تىور شورەشەكا مەزن يا زانستى ئاراستە كرىە، بەلى هیشتا رۆشنگەرى وەكو پراكتىك شورنەبوویە ناڤ هزر و رۇح و مەژى، جفاك و جەوھەر و بوارین مە بىن ژیان و پەرودەكرنى دا. هزربەكە د رۆشنگەرىن دا، "ئەقلى خوە بكاربىنە و دلیربە/ كانت" (6)، ئەڤ درۆشمە ئىخستە ژىر بارى بەرپرسىيارى ئاوروپا و دىرۇكا مرقاھىبىتىن. ئەڤ درۆشمى پىش بزاڤا رۆشنگەرىن "بىن دى" چاڤدیرىا من دكەت و ھەرودەھا ئەنجامى سەقامگىرىا من بەرھەمى سەرپەرىشتىا كەسانىن دى يە، دىسان مادەم پەرتووك ھەيە دەرقەتا تىگەھشتنا مەژىن من ددەت و پىش من قە هزرىكەت و بابەك ھەيە من برىڤە دەت و پزىشكەك ھەيە دەرمان و خوارنا من ل سەر من دابەش دكەت، ئىدى من پىدقى ب چ نىنە و پىدقى ناكەت خوە ماندوو بكەم، ئەڤ درۆشمە و چەندىن درۆشمىن دى بوونە دەرنەنجامى رازىكرنا ئەقلى زورىنەيا تاكان. لەورا ب قى بەرنامە و سىستەمكرنى تاكى مرقا بەرەڤ كارەساتىن بندەستى و نەزانىن و كۆلەدارىن ھات. ژبلى قى چەندى تاكى مرقا د قى بىن ھەلوپىستىا خوە دا كەڤتە ژىر بارى سەپاندنا هیزا گۆمى و ژ هیزا هزرى ھاتە دابران، كو هزر بكەت و قى پرسىيارى ئاراستەى خوە بىن تاك بكەت، گەلو ھەموو ئەو سنورىن ئازادىا من يا مرقا تەنگ دكەن، دشىن نەبنە ئاستەنگ ل بەرامبەر رىكا من يا هزركرن و زمانى رۆشنگەرىن؟

گرنگىرىن فەلسەفا كو تاك و گەلى كورد تىدا دەرباز دبىت ئەو ھەزىر بكەت، زمان ب سى پىكھاتىن سەرھەكى درۆست دبىت، ئەو ژى "كرىارا پەيڤى، بەرپرسىيارەتيا پەيڤى و هیز و مەبەستا پەيڤى" ھەتا كو تو وەكو تاكەكەس خوەدان زمانى خوە بىن رۆشنگەرى و رەوشەنبىرىن بى تو پىدقى ب ئەرگومنتىن تىگەھشتنا هزر و ئەقلى. ئەگەر زمان نە بوو دامەزىنەرى تەكنىكا ھۆنەر و ئەخلاقى، واتە هىنگى ديار دبىت كو لاوازىا زمانى ژ ئەنجامى لاوازىا نە تىھزركرن و نە بەرگرىكرن و نە بەرپرسىيارىن يە. "ھايدىگەر" ئەگەرى قى جورە زمانى بو "نەرەسەنبوونا مرقا/ تاكى" دزفرىنىت. ديارە ئەڤرۇ ھاڤىبوونا مرقا و نە ھۇشيارىا مرقا گەھشتىە ئاستەك، كو ھەموو تىشەك د مراندنا زمانى تەكنولۇژىايىن دا كورت دبىت. ديارە زمانى ئەڤرۇ كەڤتە د قۇناغەكا باربەرا ئالۇزى و گوھەرىن دا، ژبەركو ئەڤرۇ مرقا ب رىكا تەكنولۇژىايىن دشىت بىتە بەرھەمى زمانەكى نوى، نەمازە ئەوا نھا دناڤبەرا جەوھەرىبوونا زمان و نەرەسەنىا مرقا دا، نە بسپۇرىا زمانى پىشەبىن يە. ئىدى ئەقلى بازىرگانى، سەرمايەدارى، سىياسىكرن و دىپلۇماسى رولى خوە سەرھەڤ دكەن. ب قى دامەزاندنى زمانى وەك تىگەھ بىاڤەكى مەزن د بواری رىڤەبرنا سىياسى دا وەرگرتىە. چونكو قى سەرەدمى بزاڤىن سىياسەتى ژ بزاڤىن بازىرگانى و سەرمايەدارىا سىياسى دەردكەڤن و ب قى رىكى ئەو بزاڤ دەربازى درۆست بوونا زمانى توندوتىژى و تىكەلگەرايى، بەرژوھند خوازى، چىكرنا مرقا كى نارسىستى دبىت.

ل سهر قی تیگه هشتنی ئەگەر ئەم بزقرینه تیکستا بەری نها یا هایدیگری "زمان مالا بوونی یه" ئەگەر بکهینه "ئەزم بەرهمی ژدایکبوونا زمانی خوه" پیدقییه بەری ریفورمی دپرسین خوه یین نه ته وهی، سیاسی، جفاکی و ئابووری دا بکهین، ریفورمی د زمانی نه کاریکته رکنا خوه دا وهکو تاکی مرۆف بکهین. ژبه رکوه تا زمانی کاریکته را مرۆفی نه هیته پاکرن! زمانی نه ته وهی، سیاسی، جفاکی و ئابووری ژی خوه پاک ناکهت. مه به ستا من ل قیری زمان، وهک ئاراسته یی هزرکر ل بهر رۆناهی بوون و فهلسه فا زمان و رۆشنگه ری. مادام کو هزر و ئاراسته یین مه یین جه وهه ر و ژیانی ژ زمانی دهر دکه فن، یا گرنگه ره خنه یین مه ژی ره خنه یین به ره مه یینا زمانی ب روون هزر کرنا مرۆقبوون و تیکستین ژیانی بن. هه ر ئەقی چهن دی وه کر، کو مله تین رۆژئاقا رۆشنگه ری ل سهر به هایین ره وشه نییریا زمان و ناسناما خوه نیاسینی بده نه ئا قارن. هزر بکه، کا چاوان زمان و ئازادی ژ ناه دچن، وه سان مرۆف و ناسنامه ژی ژ ناه دچن، نه مازه ئەگەر رۆشنگه ری نه بوو زمانی پراکتیکی وی ده می هیزا سه رده م و سه رمایه داریی یا ئاماده یه ل جهی مرۆقه کی ئازاد هزر و روون هزر و جوان هزر و پره نسپیخواز به ره م بینیت، دی هه ولده ت مرۆقه کی مشه خۆر و به رخۆر و پاره خۆشه ویست و تیکده ر و هزر ره شبین و لاواز دروست کهت.

له ورا ئەوا کو مه دکه ته کاریکته رین ره سه ن/ ب مانا هایدیگر، زمانی فهلسه فه و پرسیارکر و لینگه ریان ل واته یین هه بوونا به رسقا زمانی رۆشنگه ری چی یه؟ چاوان د رۆشنگه ری بگه هین؟ بۆچی گرنگه به رسقا قی پرسیار بده یین؟ کهنگی ئاماده یین دیرۆک و میراتی خوه یی دیرۆکی بخوین و دانپیدانی ب واقعین خوه یین شاش بکه یین؟ هه تا کو تینگه هین، زمان ئەو سازه ئەوا ئەم مرۆف وهکو ئەندام دناقا دژین و وهکو بوونه کا ناسنامه ی دناق دا خوه ناس دکه یین. ب کورتی، زمان دیرۆکه و دیرۆک ژی ل سهر زمانی پیش دکه فن و دهوله مند دبن. ب تایبه تی هه ر دیرۆکه کا ئا قا به ره مه ی ئەقل و هوشمه ندییین ئا قا بوویه، هه ر دیرۆکه کا نه ئا قا به ره مه ی ئەقل و هوشمه ندییین نه ئا قابووویه. ئەقل، دشیت سه ره به ستی، زمانی ره سه ن، ناشتی و لیبورین، چه زکر و پیشکه فتنی به ره م بینیت و ده مان ده م دا، هه ر ئەو ئەقله یه دشیت سه تمکاری، بیدادی، توندوتیژی، ره ق و کین و ژناقبرن و ده مار و پاشکه فتنی ژی به ره م بینیت. ئەوا دبیته سه ره نه جما هه لپژارتنا ئەقلی "باش یان خراپ"، "حیکمه تزان یان نه زان"، "دادپه ره ر یان بیداد"، په یوه ندیه کا "وژدانی و زمانی ئەخلاقناسی" یا مرۆفی یه بۆ تیگه هشتن و زانه بوونا چه مکان یان نه تیگه هشتن و نه زانه بوونا چه مکان. بنیره ئەو جفاکین پیشکه فتین، ژ ناشکه را کرنا شاشین ئەقلی و دروست راقه کرنا تیگه هین شرۆقه کاری، گه هشتینه قوناغین روئیداریا رۆشنگه ری. ل قیری پرسیاره کا جه وهه ری خوه به یان دکه ت، گه لو نها چه ند چه مک وهک زمان د ناه جفاکی مه دا بی شرۆقه کارینه و که قتیبه د خزمه تا ئەقلین شاش دا؟ ئیک ژ گرنگترین کارین زمانی رۆشنگه ری ئەوه، ره خنه کرنه کا هۆشیاران و ل ئاست یا ل باربیت. ئەگەر ره خنه هه بوو، ئازادیا هزی دی ساز بیت، ئەگەر ئازادیا هزی ساز بوو، مه عریفه دی به رپابیت، ئەگەر مه عریفه به رپابوو، چاره سه ری دی سه ره هف بیت و ئەگەر چاره سه ری یه یدابوو، هزر و ره فتار و زمانی رۆشنگه ری دی ژ دایک بیت.

هزر بکه، د دیرۆکین که فن دا دگه ل دهر که فتنا ئەفسانا، ئیدی ملله ت بۆ ملله تی هه ولدا هزر و بییرین خوه ل سهر تیگه هین په رستن و پیروزی د بواری بنگه هی بوونی دا نوی بکه ن. پشتی ره خنه یین شرۆقه کرن و وینه کرنی ل سهر بوونا "گه ردوون، سرۆشت و مرۆفی" هاتینه ئەنجامدان ب تایبه تی فهلسه فا "ئاف، هه وا، ئاگر، چاندن/ئاخ" بوونه نیشانی هزرکر و سه رده می بوونگه رایا مرۆف و جفاکین وی چاخ و مرۆف شیا ب ریکا هیزا

هزرى و فەلسەفە، زالى ئەفسانە و ھزر و بىرىن كەڭنار بىت. ئەقى ھەوى شارستانىيەتا مللەتان بلەز ئىخست و مروڧ شيا بىتە كارىكتەرهكى ھزرەك و دوزا خوه وەكو مروڧ و بوون د پىشەيا نىشتىمان و جوڭرافى دا بيارىزىت. بەلى بەرى ئەقلانىت سەرھلدەت، زمانى رىكىن خوه بىن بىجىنەيى دروست كرن. نەمازە زمانى رەھا پىشتى تىزا "كوپورنىكوس" و "دىكارت" بوو "زمانى رىژەي". زمان د پىشەقەچوونا گوومان و رەخنەكرنى دا بوو بەشەكى سەرەكى يى پىشەقەچوونا دىروكا روڭنگەريى. ب قى واتەيى زمانى دەرگەھى رىكخستنى بو رامانا پرسىيارا (روڭنگەرى چىيە / كانت) قەكر. روڭنگەرى ژى ب واتەيا خوه يا زمانى و ھزرى و فەلسەفە قە، بوو دەرەكەقتەيەك ژ گەلەك دەرەكەفتەين تەڭگەران. نەمازە وان تەڭگەرىن مروڧ شىت بىژىت، ھەر جارەكى خوه ل سەر دىروكەكى دايە دامەزاندن. مينا "روڭنگەريا شوڭرەشگىرى"، "روڭنگەريا فەلسەفە" و "روڭنگەريا ھزر و ئازادىا ئەقلى"، كو ئەف ھەرسى تەڭگەرە ژ زمانى ئەلمانى و فەرەنسى ھاتنە ژ دايكبوونى. ب تايبەتى پىشتى دەرەكەقتا فىلوسوفىن ئەلمانى، قان زمانان بەرسقىن خوه ژ پرسىيار و فەلسەفا روڭنگەرى چى يە؟ ل سەر ھزرا كانت وەرگرت. سەرەراى وى چەندى ئەف تىكستە گەھشتە بلندبوونا ئاستى دامەزاندنا زاراقى ل سەرەنسىرى جىھانى، ھزرا روڭنگەرى وەك شىوہزار چىيە، ئەو زەمىنە ل بەر سنورىن رىنسىياسى، سەدى پازدى و شازدى قەكرن، كو تەڭگەرا ھىومانىزمى سەرھلدەت و گوہەرىن د زمانى نەرىت و باوہرىن ئولى / كەنسى و كەسى دا دروست بىن. ب قى سىستەمى زمان و روڭنگەرى ژ لايى دىروكا ئەورۇپا قە بوونە پاشخانەكا ھەرا بلند بو دووبارە نوويبوونا ئەقل و ھزرىن پىشەقەفتى بىن وى سەردەمى. ئەقى چەندى پالپىشتىيەكا مەزن ل سەرگەشەپىداننا پەيوەندىن دەربەگ و جوتيارىن وى چاخى دروست كر و ھزرىن ئەفسانە و دىروك و كەنسى ژى وەك بنگەھىن گوہەرىن و ئالاقىن بەرھەمەتەن، بوونە زانستىن وى سەردەمى. لەورا زانست و دىروك كەقتە د ململانەكا بەردەواما پىشەقەفتى دا. ھەتا زمانى روڭنگەرى ل سەر ئاستى فەرەنگى گەھشتە وى تىگەھشتى، كو ل مللەتىن پىشەقەفتى "پەيف" ب واتەيەكا دەروونى و جفاكى و سىياسى بەيتە ئاراستەكرن. بەلى ل مللەتىن پاشكەفتى، چونكو ھىشتا ھزرا روڭنگەرىن نەگەھشتى ئاستى شوڭرەشىن ھزرى "پەيف" پىچەوانەى وى واتەيى ب دەرونەكى نەسەقامگىر و ھافى و دوورى بەرپرسىيارا جفاكى و ئابورى، ئەخلاقى، سىياسى دەيتە ئاراستەكرن. ژبەرەندى گرنگە ئەم وەكو تاك و مللەتى كورد، بزانىن پىشەقەفتا زمان و روڭنگەرى ل ئاورۇپا دەسپىكى ژ بەرھەمى تىھزركرنا "توما ئەكوينى" ل قوناغىن چەرخى ناقىن و سەردەستيا حوكمى پاشاگەرايى، ھەروەھا "مارتن لوسەر" ھزركرن ل بەر چاكسازيا رولى كەنسى، "توماس ھوبز" رەخنەگرتن ل تارىبوونا دەسلەتداريا رەھا و نوويبوونا ئەقلى دەسلەتداريى "دانتي" نوينەرى زەمىنەسازيا رىنسىياسى. "دىكارت" گوومان و پرسىياركرن ل ھەمبەر فەشارتتا راستىن واقى. "جون لوك"، نوينەرى دامەزاندنا مافىن ئازادى و ھەلبۇرتىن ژيانى و گەلەك بىروباوہرىن دى كەقتە د ناف سەرودەريا قوناغا دانپىدان ب راستىن واقى روڭنگەرىن دا. راستە بەرى سەرھلدانا روڭنگەرى تەڭگەرا ئەقلى ل ئاوروپا د زەمىنەسازيى دا بوو، بەلى پىشتى بزاڧا روڭنگەرى تەڭگەرا ئەقلى ژ فورمى تايبەت بو فورمى گىشتى گەشەكر، كو بزاڧا ئەقلى بوونەكا راست يا مروڧى و پىشەقەچوونا ئىكگرتتا جفاكى يە. تەڭگەرا روڭنگەرى ئەو زەمىنە د ناف مللەتىن پىشەقەفتى دا دروست كر، كو د نرخ و بها و تايبەتمەنديا تاك و جفاكى بگەھن، چونكو بزاڧا روڭنگەرى بزاڧا تىگەھشتا ئازادىن بوو. بگرە ھەر ژ يۇنانا كەڭن و ھەتا دگەھىتە قى قوناغى زمانى كار ل سەر گوہەرىنا جفاكى كر و ب ھارىكاريا زمان و ھزرى فىلوسوف و كارىكتەرىن نوى چىبوون. ب قى بىروباوہرى روڭنگەرى بو تەڭگەرەكا بەردەوام د خواندن و زانستىن مروڧى و جفاكى و جىھانى دا. "رۇسل"

فی ته‌فگه‌ری فه‌دگه‌رینته بزافا ئەزمونی یا به‌ریتانیا کو ژ تولیرانس و ئاشتی دەست پی کر. ژ دەرئەنجامی سەرھەقییا هزر و بیرین فەلسەفی دیاربوو کو گوھەرین درێژەپیدان و پراکتیکەکا دیرۆکی یە. پرۆژی گوھەرینی بی پرۆژی رۆشنگەری ناھیتە کرن. ژ لایەکی دی فە، مرۆف نەشیت دەربارە ی هەر قوناغەکی بی پیشکەفتن و تیگەهشتنا هزری شرۆفەیین بابەتی بدەت، چۆنکو گوھەرین خوە ل دەرڤە ی هزری نابینیت و دگەل فی چەندی مرۆف نەشیت بی قوناغین هوشیارین ل سەر قوناغین رۆشنگەری دەربازبیت، ژبەرکو بەرھەمی رۆشنگەری بەرھەمی هزرا دیرۆکا فەلسەفی و بەرھەمیانا فیلوسوفین فەلسەفەکار بوویە. پشتی ریفورما "دیرۆکی، ئۆلی، جفاکی" ریفورما پیشەسازی دەست پی کر. دگەل چینیونا ئەقلی پیشەسازی، زمانی تاک و جفاکی زورتر گەشەکر. هەرودھا پیشەسازی بخوە ژ ی بوو ئەو سەنتەرە، ئەوی کو دەرگەھی دیالۆگ و هزرکرن و شرۆفەکرنی ل بەر کیشەیین تاک و جفاکی فەکرین. بەلی بەری شورەشا پیشەسازی سەرھلدەت، زەمینەسازیا هزر و دیالۆگی ب ریکا زانستی رەخنە ی شیا زانستی ئەخلاقی دروست کەت و ب فی رەنگی مرۆفی کەقنار هەولدا گوھەرین و نوییوونی د زمان و ئاستی خوە یی گەهشتن د ئازادی دا بەرھەم بینیت و پیشەسازی بوو فەکرنا دەرگەهین پیشەکرنا ئەقل و تیگەهشتین وی بین ژیان. داکو ئەم باشتر د زمانی رۆشنگەری بگەهین، داخوایم فان پرسیارین جەوھەری ئاراستە ی هزر و بیرین خواندەقایی کورد بکەم، بۆچی کورد نەگەهشتنە وی ئاستی زمانی خوە د ئاستی رۆشنگەری دا ئاراستە کەن؟ ئەری کوردان ئاستەنگ هەبوونە یان کیشە هەبوونە؟ ئەری کورد وەکو مللەت شیاینە بگەھنە وی قوناغی، کو خوە ل ئاستی رۆشنگەری ببینن؟ خالەکا دی گەلو ما کوردا هزر کریە کو تولیرانس/ لینبوری و ئاشتی گرنگتر ژ هزرا دەمارگیری و توندوتیژی و نە قەبوولکرنا هەقدوو؟ تشتی ژ هەموویان گرنگتر ئەو هەر ویستگەھەک ب ناخی وەرگرتا ماف و ئازادی گەهشتیە مەمەلەکەتەکا بلند، لەورا مرۆف دشتی پرسیاری ئاسانتر لی بکەت و بیژیت، گەلو کورد ئەگەر ب زمانی خوە هەول نەدەن خوە بگەھینە کاروانی رۆشنگەریا جیھانی، ئەری پا ب چ پاشخانە دی شین خوە گەھینە فی کاروانی؟، هەرودھا ئەری کورد، شیاینە ل بەرامبەر بەرسقا پرسیارا کانت چ ئالتەرناتیفەکی تەندروست وەر بگرن؟!

ژێدەر:

* دیارە ئالۆزیا زمانی ژ ئالۆزیا بوونی پەیدا بوویە، دەمی کو بوون بوویە ئیک پرسین گرنگین بوونا فەلسەفی، هەر ل وی دەمی زمانی ژ ئالۆزیا خوە کیشایە ناڤ دروستکرن و بوونا "تیپ و پەیف و هەڤوکان" و دگەل وی سەرودەریا زمانی وەکریە فەلسەفا "ناسنامە و جۆگرافیان" سەردەست ببیت. هەرودەکو د خواندین دیرۆکا میزوپوتامیایی دا "محسن ئوسمان" دیار دکەت و بیژیت کو "پەیفی" رۆلی "فیشەکی" ب ئاراستەیا " زالبوونا زمانی من، زالبوونا منە ل سەر بوونا تە/ یی دی" گیرایە و ب فی گرنگی زمانی دەردووران ئەم ئیخستینە ژیر دەسلەلاتا کولتوری داگیرکرن. بنێرە گۆقارا هافییوون - گوقارا لیکولینین کوردی، ژمارە ۱۹- ۲۰/ ۲۰۰۸ محسن ئوسمان: بەشی "زمانی کوردی و بین دەڤەری پیداجوون و هەڤبەرکرن" ل ۳۹.

(۱) تیری ئیکلتون، "مارکس و ئازادی" وەرگیران لە فارسی و ئینگلیزی: - دانا شوانی، چ ۱- چاپخانە ی حەمدی/ سلیمانی، سالی ۲۰۱۶، ل ۱۶ - ۱۷.

٢) مارتن هايدىگەر، "بوون و كات" وەرگىران لە دەقى ئىنگلىزىيەو" د. محەمەد كەمال. زانكوييا مالبورن/ ٢٠١٢، ل. ٢٧٤.

* لۆگوس: پەيڤەكا يونانى يە، ئىكەم دانەرى دامەزاندنا ئى پەيڤىڤ فىلوسوفى گرىكا كەڤن هيراكلېتس بوويە. ئەو دەربارەى پەيڤا لۆگوس دېڤىت: "پىويستە هوين مروڤ هەموو بوونا خوە بدەنە راماڤ و ناڤەرۆكا لۆگوسى"، ئانكو لۆگوس ل گۆر هزرا هيراكلېتس " زمانى ئاخڤتن و نڤىسىنى" بەلى ل گۆر هزرا "هايدىگەر" واتە " زمانى لۆگوس بنگەهى هەبوونى يە" ئانكو ئەو زمانى دناڤبەرا مرنا واتەين دا، بەرگىين ل بوون و هەبوونا واتەين دكەت.

٣) فرىدريش ھۆلدەرلېن، "نان و شەراب"، وەرگىران ژ دەقى ئەلمانى: - دلاوەر قەرەداغى، چ، ١، چاپخانەى تاران - سلېمانى، سالى ٢٠٢٠، ل ٧.

٤) فرىدريش ھۆلدەرلېن، هەمان ژىدەر، ل ٨.

٥) حسن العطار/ إيمانويل كانط: فيلسوف التنوير الأكبر

<https://elaph.com/Web/opinion/2022/02/1463653.html>

٦) أمانويل كانط/ شعر وفكر: دراسات في الأدب والفلسفة، الإجابة على سؤال: ما هو التنوير؟

<https://www.hindawi.org/books/52615163/13>